

Олександр Пагіря	
Переговори між представниками Організації українських націоналістів (ОУН(Б)) та військово-політичними колами Румунії у 1943–1944 рр.....	145

УКРАЇНЬСКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ

Тарас Мурашко	
Історія передачі рукопису «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з України на Захід (спогади прямих учасників)	183
Юрій Черченко	
Богдан Кентржинський – діяч українського націоналістичного руху, журналіст і вчений історик	194

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Ігор Чорновол	
Голокост у Болехові: пошук шести з шести мільйонів (Daniel Mendelsohn, The Lost. A Search for Six of Six Million, New York – London – Toronto – Sydney: Harper Perennial, 2007.).....	205
Віталій Манзуренко	
Пам'ятна відзнака «Рейд УПА в Румунію 1949–2009»....	213
Відомості про авторів	219

Михайло Ковальчук

ДО ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ Є. КИНОВАЛЬЦЯ НА ЧОЛІ УВО ТА ОУН

Анексувавши 1919 р. галицькі землі, Польща прагнула викоринити будь-які вияви українського визвольного руху на цих теренах. Окупація більшовицькою Росією Наддніпрянщини й ліквідація Української Народної Республіки в 1919–1920 рр. означали, що чекати допомоги галицьким українцям було нізвідки.

Створення 1921 р. Української Військової Організації (УВО) започаткувало новий етап в історії українського визвольного руху. Саме цій підпільній мережі після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. довелося вести боротьбу проти польської окупації Галичини.

УВО складалася переважно з колишніх старшин і воєнків Української Галицької армії (УГА). Хоча війна Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) проти Польщі скінчилася поразкою, а уряд ЗУНР опинився у вигнанні, ветерани УГА були готові продовжувати визвольну боротьбу. Колишні старшини Січових стрільців Михайло Матчак, Ярослав Чиж і Василь Кучабський, що стали організаторами підпільної мережі, намагалися підготувати в Галичині антипольське повстання. 25 вересня 1921 р. члени УВО вчинили замах на начальника Польської Держави Юзефа Пілсудського, що саме відвідував Львів. Однак невдалий атентат викликав репресії з боку польської влади; протягом кількох тижнів поліція заарештувала більшість із керівного осередку військової організації¹. Вцілілі члени підпільного проводу запропонували перебрати керівництво організацією колишньому командирові Січових стрільців полк. Євгенові Коновальцю, який влітку 1921 р. повернувся до Львова після безуспішних спроб організувати на еміграції власну політичну силу. Як згадував пізніше М. Матчак, до осені

1921 р. Є. Коновалець не належав до військової організації і не брав участі в її створенні². Саме після вересневих арештів Є. Коновалець, який не полишав надії на продовження боротьби за незалежність України, очолив підпільну мережу.

На жаль, відсутність документальних даних не дає чітко окреслити завдання й стратегію УВО в 1922–1923 рр. Втім, досвід 1917–1921 рр. великою мірою визначив погляди Є. Коновальця на цілі визвольного руху. Як можна зрозуміти з пізніших джерел, діяльність організації Є. Коновалець бачив у розгортанні напівлегальної політичної роботи і водночас у підготовці військових кадрів для можливого відновлення збройної боротьби. У 1921–1922 рр. Польща переживала гостру політичну й соціально-економічну кризу, яка неодноразово загрожувала вилитись у громадянські заворушення. Є. Коновалець розумів, що повстання в Галичині може мати успіх лише в разі поглиблення внутрішньої дестабілізації Польщі. Крім того, залишалась імовірність нової війни між Польщею та більшовицькою Росією, що неминуче призвело б до актуалізації української справи на міжнародному рівні. Збереглися відомості про те, що влітку 1922 р. Є. Коновалець підтримував зв'язки з ген. Олександром Грековим, який начебто з ініціативи Франції мав очолити військову акцію УНР в разі нової війни з більшовиками³.

Антипольські настрої в Галичині вже 1922 р. переросли у відкритий протест. Галицьким краєм прокотилася хвиля стихійних саботажно-диверсійних акцій, спрямованих проти польської влади. Селяни підпалювали військові склади, нищили телеграфне та

залізничне сполучення, громили маєтки й двори польських колоністів тощо. Всього протягом 1922 р. в Галичині було здійснено близько 2 300 таких акцій⁴. «Це не є спорадичні випадки. Терор, застосований проти польського населення (селян, вчителів, землевласників), починає уже викликати досить небажані явища, – так описано ситуацію в Галичині у польському зведенні. – Замахи на видатних осіб, оголошення чорних списків, переслідування по-угодовському настроєних осіб постійно застосовуються націоналістичними радикальними елементами, які в такий спосіб хочуть утримати єдність антипольського фронту»⁵.

Щоправда, селянські виступи здебільшого відбувалися стихійно, без керівництва з боку членів військової організації. Диктатору ЗУНР Євгену Петрушевичу, який перебував у Відні, це навіть дало підстави в розмові з полк. Андрієм Мельником заявити про «мізерний, а властиво ніякий вислід» роботи військової організації⁶. Втім, будь-яка інша політична сила також не могла похвалитися впливом на розгортання саботажних акцій в Галичині. Уряд ЗУНР тим часом марно намагався привернути увагу міжнародної громадськості до подій на західноукраїнських землях, при цьому наголошуючи на своїй непричетності до саботажів. «Я від імені уряду мушу заявити, що уряд всяку акцію веде лишень в отвертій полі, до підпольних організацій ніколи нікого не ангажував, ніколи з подібними акціями не мав нічого спільного, ані мати не може», – писав військовий представник диктатора ЗУНР у Празі до команди Українського військового табору в Йозефові в липні 1922 р.⁷ Водночас співробітник представництва більшовицької Росії в Берліні відзначав безрезульт-

¹ *Archiwum Aktiw Nowych (AAN). – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – Sygn. 1255. – К. 30; Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 6. – Спр. 47932. – Арк. 77 – 78, 396зв. Заарештовані восени 1921 р. керманічі надалі цілковито відійшли від діяльності військової організації. Зокрема, М. Матчак, звільнившись 1923 р., попервах ще редагував її друкований орган «Новий час», але невдовзі віддался від організації, в якій більше не відіграв провідної ролі. В. Кучабський після виходу з тюрми взагалі більше не повертався до підпільної роботи й виїхав до Німеччини, де продовжив навчання, займаючись публіцистикою. Я. Чиж уникнув арешту, виїхавши до США, але також більше не підтримував жодних зв'язків із галицьким підпіллям (див.: ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 47932. – Арк. 80, 396зв., 397зв., 433).*

² ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 47932. – Арк. 77–78.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1016. – Арк. 93.

⁴ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 28–29; Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – [Б. м.], 1947. – С. 42–48; Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin, 2003. – S. 47; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1016. – Арк. 27–36.**

⁵ Васюта І. *Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). – Львів, 2006. – С. 125.*

⁶ Кенній А. *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928. Короткий нарис. – К., 1998. – С. 34.*

⁷ *Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 128.*

татність дипломатичних зусиль посланців ЗУНР: «У них справи, очевидно, складаються не дуже. Проводячи політику демонстрацій перед “всім культурним світом”, вони тепер намагаються привернути до себе увагу вказуванням на вияви невдоволення в Галичині. Там останнім часом дуже почастишали випадки аграрного терору, підпали маєтків поміщиків, переселених до Східної Галичини мазурів, було кілька випадків вибухів поліцейських дільниць, жандармських управлінь [...] Вони схильні розглядати ці явища як ознаку неминучого вибуху, що насувається. Але в той же час не можуть приховати, що в самій Галичині і в еміграції збільшується число тих, хто орієнтується на можливість порозуміння з Польщею (автономісти)»⁸.

Під час заворушень у Галичині члени УВО нерідко вдавалися до індивідуального терору проти представників польської адміністрації й тих українських діячів, які пішли на співпрацю з окупантами⁹. Є. Коновалець ставився до подібних методів боротьби вкрай обережно, хоча й розумів їх неминучість в умовах революційно-підпільної діяльності. Загалом, слабка організованість саботажних акцій і цілковита відсутність зброї та спорядження не давали змоги перетворити селянські виступи на збройне повстання. Про це Є. Коновалець сказав на таємній нараді керівного осередку УВО та представників Міжпартійної ради, що відбулася восени 1922 р. у Львові¹⁰. Присутність на засіданні представників Міжпартійної ради, підпорядкованої урядові

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1016. — Арк. 96.

⁹ Окрім саботажних і терористичних акцій, у деяких історичних працях на карб військової організації ставлять і рейд невеличких збройних відділів під проводом четарів УГА С. Мельничука і П. Шеремети, що відбувся в жовтні 1922 р. на теренах Галичини. Повстанці знищували польські маєтки, розганяли місцеву адміністрацію та поліцію, розправлялися з колоністами. Після кількох сутичок польським військовим частинам вдалось оточити і знищити повстанські відділи; їхніх керівників після нетривалого слідства було страчено. Насправді ж загони С. Мельничука і П. Шеремети організувала більшовицька влада на Наддніпрянщині з колишніх галицьких старшин і вояків, що залишилися 1920 р. в Червоній армії. Ці загони було перекинута до Західної України з УСРР. Як впливає з даних діаспорного дослідника ОУН П. Мірчука, члени військової організації мали стосунок лише до організації повстанського відділу в Сокальському повіті (Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1. — С. 29–30).

¹⁰ Навроцький О. УВО, політичні партії і диктатура ЗО УНР і уряд УНР // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 299, 302.

ЗУНР, була невинуватою, адже диктатор Є. Петрушевич надалі мав величезну підтримку в Галичині, зокрема серед членів УВО. Тож питання відносин з Є. Петрушевичем було для Є. Коновальця особливо актуальним.

Восени 1922 р. диктатор Є. Петрушевич, розглядаючи військову організацію власне як об'єднання старшин і вояків УГА, зажадав від Є. Коновальця цілковито підпорядкуватись урядові ЗУНР¹¹. Саме в цей час польська влада заарештувала деяких провідних активістів організації, що загрожувало розкриттям підпільної мережі. Побояючись репресій, Є. Коновалець наприкінці жовтня 1922 р. виїхав до «вільного міста» Данціга, де збирався розпочати переговори про співпрацю з Є. Петрушевичем. Після його від'їзду керівництво крайовою організацією перебрав проф. Ю. Полянський¹².

Порозуміння досягти не вдалось. Колишній командир Січових стрільців вважав, що національно-визвольна боротьба повинна здійснюватися під прапором соборної України, в той час як диктатор Є. Петрушевичем обстоював лише інтереси Галичини і вважав, що Є. Коновалець «хоче на галицькому ґрунті творити собі базу до нових евентуальних авантур під кличем соборної України»¹³. Нарешті, еміграційний уряд ЗУНР усе більше схилився до орієнтації на більшовицьку Росію, що для Є. Коновальця було абсолютно неприпустимим. Уже в грудні 1922 р. переговори завершилися конфліктом: Є. Коновалець категорично відхилив вимогу Є. Петрушевича підпорядкувати військову організацію урядові ЗУНР¹⁴. Однак іти на відкритий розрив він не зважувався. «Бувшим старшинам УГА важко було рішитися на зірвання з

¹¹ Як стверджував відомий діаспорний публіцист З. Книш, в 1922 р. за наказом диктатора Є. Петрушевича навіть готувався замах на Є. Коновальця (див.: Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року. — Торонто, [Б. д.] — С. 56–57).

¹² AAN. — Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. — Sygn. 1255. — К. 31, 33; Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1. — С. 22, 36, 38; Книш З. Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 296. За іншими даними, керівником крайової організації після від'їзду Є. Коновальця став А. Мельник, який саме повернувся з Праги до Львова (див.: Книш З. Власним руслом. Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року. — С. 41).

¹³ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. — С. 26.

¹⁴ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1. — С. 40.

през. Є. Петрушевичем, якому вони колись присягали, – згадував один із чільних діячів організації, В. Мартинець. – У висліді постав не тільки конфлікт з урядом през. Є. Петрушевича, але й непорозуміння всередині організації»¹⁵.

На початку 1923 р. стало відомо про намір держав Антанти остаточно вирішити долю Галичини. Крім того, серед української еміграції кружляли чутки про неминучий конфлікт між Антантою і більшовицькою Росією. Є. Коновалець уважно стежив за подіями на міжнародній арені. Прибувши до Праги наприкінці лютого 1923 р., він відзначав у розмовах з соратниками, що найближчим часом вирішуватиметься доля України і «ми до цього моменту маємо готуватися»¹⁶. На доручення Є. Коновальця полк. Роман Сушко в Берліні розпочав переговори з ген. О. Грековим про організацію нової військової акції проти комуністичного режиму в Україні. В доповіді співробітника більшовицьких спецслужб, датованій березнем 1923 р., вказано, що група Є. Коновальця «увесь час притримується тієї думки, що українці мають, хоча б тимчасово, визнати Галичину за Польщею і тим самим, отримавши від поляків амністію, повертатися до Галичини – тут вступати до військових повстанських загонів – пробиратися на Україну і там створювати Українську державу і тільки після створення такої – думати про Галичину»¹⁷. Про незмінну увагу Є. Коновальця до подій на Наддніпрянщині згадував член УВО Осип Навроцький: «З урядом УНР в Тарнові Начальна Колегія не підтримувала безпосереднього зв'язку, але була в постійному контакті з уповноваженим уряду проф. Петром Холодним, який перебував постійно у Львові. Через Львів переїздили в Тарнів кур'єри експозитури розвідки армії УНР в Букарешті, затримувались у Львові й передавали проф. П. Холодному інформації, що їх мали постійно від перебіжчиків з України [...] Тими інформаціями й вістками про події в Україні, а зокрема про акції повстанців, дуже цікавився полк. Є. Коновалець, який і на хвилину не залишав думки про продовження боротьби з більшовиками»¹⁸.

¹⁵ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. – С. 172–173.

¹⁶ Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. – С. 148.

¹⁷ Там само. – С. 148.

¹⁸ Навроцький О. УВО, політичні партії і диктатура 30 УНР і уряд УНР. – С. 302.

Події на міжнародній арені розгорталися несприятливо для української справи. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала Східну Галичину частиною Польської Держави. Це викликало величезне обурення і хвилю протестів у галицькому суспільстві. Навіть у Є. Петрушевича більше не залишилося надії на добру волю західних держав. «На очах цілого культурного світу конференція амбасадорів головних держав Антанти не завагалася кинути глум і наругу на найсвятіші почування українського народу Галицької Землі, – на його право до свободного життя на своїй прадідній землі, – йшлося у зверненні еміграційного уряду ЗУНР. – Сваюля держав Антанти, виявлена в цім рішенню, є тим жорстокіша, що вона намагається кинути український народ Галицької Землі в ярмо споконвічного його ворога – Польщі, з яким наш народ боровся шістьсот літ, аж доки після розвалу Австрії не виборов дня 1 листопада 1918 р. власну Західно-Українську Державу»¹⁹. Рішення держав Антанти остаточно підштовхнуло Є. Петрушевича взяти радянську орієнтацію.

У березні 1923 р. поблизу Данціга відбулася спільна нарада керівництва УВО й представників уряду ЗУНР, на якій Є. Коновалець рішуче засудив загравання Є. Петрушевича з більшовиками і відмовився зійти з позицій української соборності²⁰. Провідний актив організації був схильний підтримати радше Є. Петрушевича, ніж Є. Коновальця. Внаслідок цього вже восени 1923 р. Є. Коновалець був змушений залишити керівництво УВО. За рішенням Є. Петрушевича, його замінила спеціальна колегія під проводом військового референта уряду ЗУНР отамана Ярослава Селезінки. Крайовим командантом на західноукраїнських землях було призначено полк. А. Мельника, який на цей час уже повернувся до Львова²¹. До того ж, на відміну від Є. Коновальця, який залишався цілковито байдужим до більшовицьких ідей і комуністичної риторики, А. Мельник ще з часів служби в армії УНР виявляв схильність до лівих політичних переконань, що

¹⁹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 347.

²⁰ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – С. 38; Книш З. Власним руслом. – С. 63–64.

²¹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – С. 38.

також мало значення в світлі стратегічної переорієнтації уряду ЗУНР²².

Важким випробуванням для українського підпілля в Галичині стали польські репресії, що розгорнулися в 1922–1923 рр. у відповідь на саботажну акцію. В українських селах відбувалися масові обшуки й арешти, затримували всіх, хто бодай якось був причетний до виступів проти польської влади. Всього протягом 1922–1923 рр. польська адміністрація в Галичині затримала близько 20 тис. осіб, причому за ґратами опинилася більшість членів військової організації. Після цього розгрому підпілля мережа тривалий час була паралізована.

Діяльність УВО ускладнювалася деморалізацією, що охопила її членів після рішення держав Антанти стосовно Галичини. Подальша боротьба проти польської окупації багатьом видавалася безперспективною. Втративши надію на допомогу Заходу, чимало людей перейшло з організації до лав новоствореної Комуністичної партії Західної України, відтепер покладаючись на підтримку зі Сходу. Вже у серпні 1923 р. Є. Петрушевичу доповідали, що «в деяких центрах військової організації перейшли найкращі члени в комуністичний табір»²³. Місцеві комуністи, зі свого боку, активно закликали до боротьби проти польської окупації, так що членів УВО і комуністичної партії інколи взагалі було важко розрізнити.

Реакцією на репресії та брутальну національну політику польського уряду стало ширення прорадянських симпатій серед населення Західної України. Відомий український публіцист і сучасник тих подій З. Книш писав: «На українських та білоруських землях протидержавна робота большевиків мало що мала

спільного з соціалістичною ідеологією, хіба може в містах, серед жидів і поляків, подекуди серед бідноти, що жила напів з хліборобства і напів з додаткових заробків. А поза тим ішла вона по лінії національній, використовуючи ненависть, що її стягнули на себе поляки своєю зарозумілою бундючністю, погордою до українських та “білоруських” хлопів, колонізацією українських земель своїми військовими “осадниками”, національно нетерпимістю і культурною політикою, спрямованою на винародовлення та спольщення “кресів”»²⁴. Щоправда, більшовицьке керівництво розуміло, що переважна більшість членів галицької компартії сприймали комунізм лише як засіб для визволення Галичини від польської окупації. Невипадково деякі більшовицькі чинники констатували «слабкість і відсутність ясної комуністичної лінії у праці Компартії Галичини»²⁵. «Вся історія революційного руху Східної Галичини доводить, що маса цілковито чужа класовій точці зору; і вирвати її з національних лещат, і поставити на класовий ґрунт, щоб соціальна революція пішла правильним шляхом, є завданням, яке вимагає багато праці з нашого боку», – писав ще 1921 р. начальник закордонного відділу при ЦК КП(б)У²⁶. Намагаючись скористатися важким становищем Галичини для зміцнення своїх впливів у регіоні, більшовики не шкодували зусиль на ведення комуністичної пропаганди серед українського населення.

У документах уряду ЗУНР відзначалося, що УВО після сумнозвісного рішення держав Антанти від березня 1923 р. «стоїть даліше на становищі активної боротьби з польською окупацією та з польським елементом взагалі в цілому просторі західноукраїнських земель»²⁷. Однак деморалізація серед її членства нерідко переростала у відчайдушні спроби підняти повстання, хоч би й проти волі вищого керівництва. Так, у доповіді більшовицької агентури про становище в Галичині за квітень 1923 р. вказано на внутрішні суперечності у військовій організації: «Частина

²² Конфлікт із диктатором Є. Петрушевичем не позначився на дружбі Є. Коновальця з А. Мельником, яка склалася ще давніше. Незважаючи на кадрові ротації серед керівництва військової організації, Є. Коновалець і А. Мельник не припиняли листуватись і постійно обмінювались інформацією про стан української справи в Галичині й за кордоном. Крім того, ще на початку 1922 р. вони поріднилися, одружившись з доньками відомого українського діяча С. Федака (син якого здійснив у вересні 1921 р. невдалий замах на Ю. Пілсудського). Увесь цей час Є. Коновалець надзвичайно високо цінував свого давнього соратника (Архів ОУН у Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 вересня 1921 р. – Арк. 13; Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – Львів, 2004. – С. 121).

²³ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. – С. 34.

²⁴ Книш З. На повні вітрила! Українська Військова Організація в 1924–1926 роках. – Торонто, [Б. д.]. – С. 58–59.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1035. – Арк. 212 зв.

²⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 408. – Арк. 10.

²⁷ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. – С. 26.

бойової організації бажає починати активну діяльність, центр опирається. Так звані “червоні” усусуси (колишні українські Січові Стрільці) відкололися від центру (Львова), вважаючи, що “Львів взагалі продав себе”, захопили до своїх рук філію бойової організації в Коломиї, де влаштували нещодавно з’їзд і вирішили з першим днем польських пасхальних свят відновити бойову діяльність. Львів послав до них делегатів відмовити [...] Ця група гадала захопити до своїх рук Косівський повіт і, улаштувавшись у Карпатах, звідти вести свої бойові операції. До 2-го квітня не було, проте, жодних звісток. Очевидно, рішення не було виконане»²⁸. У квітні 1923 р. польська поліція Станіславського воєводства отримала повідомлення про те, що члени УВО готують повстання, яке «має засвідчити перед всім світом, що український народ не сприймає і абсолютно не погоджується із шкідливим для українців рішенням Ради послів»²⁹. Водночас староста Дрогобицького повіту доповідав, що радикально налаштована частина української молоді збирається «у найближчому часі виступити збройно проти польської влади на терені Східної Малопольщі і в цей спосіб опротестувати включення її до Польської держави»³⁰.

Внутрішні суперечності, відсутність чіткого уявлення про цілі й завдання УВО, безперспективність продовження боротьби – все це викликало гостру кризу в українському підпіллі. Коли стало зрозумілим, що підпілля боротьба затягнеться на багато років, далеко не всі з ветеранів УГА виявилися готовими до цього. «Один за одним покидали ряди Української Військової Організації старші її члени, колишні старшини, не завжди тому, що не погоджувалися з її цілями чи способами боротьби, а просто всякало їх у себе життя, родина, заробіткова праця і т.д. – згадував З. Книш. – Кадри вишколених і заправлених війною військовиків маліли, а молодий революційний елемент ще не підріс, щоб відразу їх заповнити»³¹. У 1923–1924 рр. військо-

ва організація остаточно перетворилася з осередку підготовки збройного повстання на революційно-терористичну групу.

Перебуваючи у напівзруйнованому стані, УВО на тривалий час втратила здатність до активних дій. «Військової організації якби не існувало, – писав диктатору Є. Петрушевичу один з його близьких співробітників у березні 1924 р. – Не тільки немає ніяких видимих знаків, чи вона взагалі існує, але навіть і примітивних інформацій щодо того, чи є які вигляди на еventуальність акцій»³². У квітні 1924 р. польській поліції вдалося частково розкрити підпілля мережу, внаслідок чого було заарештовано і ув’язнено полк. А. Мельника. Відтак Є. Петрушевич призначив крайовим провідником організації полковника УГА Я. Индишевського. На цей час колишній галицький диктатор остаточно перейшов на позиції радянофільства, не гребуючи навіть фінансовою допомогою від більшовиків. За деякими даними, Я. Индишевський також підтримував зв’язки з дипломатичними представниками УСРР³³.

У 1923 р. Є. Коновалець спробував створити політичний осередок, здатний обстоювати гасло самостійної і соборної Української Держави. Ще 1922 р. за фінансової підтримки Є. Коновальця у Львові було відновлено випуск «Літературно-наукового вісника» – надзвичайно популярного в довоєнні часи українського періодичного видання. Головним редактором «Вісника», на сторінках якого друкували матеріали й дослідження про український визвольний рух, був Дмитро Донцов³⁴. Навесні 1923 р. Д. Донцов започаткував видання націоналістичного часопису «Заграда», сама назва якого символізувала віру в близьке державне відродження України. Навколо цього видання поступово згуртувалася група прихильників ідей українського націоналізму (Д. Донцов, Є. Коновалець, Д. Паліїв, В. Кучабський, М. Матчак та ін.). Значний вплив на політичне кредо цієї групи справляла популярна на той час у Європі ідеологія італійського фашизму, що прого-

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 2 – 2зв.

²⁹ Забілий Р. Діяльність Української Військової Організації на Долинічці в 1920–1929 роках // Український визвольний рух. – Львів, 2008. – Зб. 12. – С. 13.

³⁰ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). – С. 147.

³¹ Книш З. На повні вітрила! Українська Військова Організація в 1924–1926 роках. – С. 70.

³² Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. – С. 46.

³³ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – С. 40; Книш З. На повні вітрила! Українська Військова Організація в 1924–1926 роках. – С. 70–71; ААН. – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. – Sygn. 1255. – К. 34; ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 47932. – Арк. 79.

³⁴ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. – С. 55–56.

лосила примат національної ідеї над класовою боротьбою. Однак гостра критика на адресу інших українських політичних сил, що лунала зі шпальт «Заграви», не припала до вподоби багатьом представникам емігрантського середовища. Зокрема, голова Директорії і Головний отаман військ УНР Симон Петлюра побачив у публіцистиці «Заграви» політичну невизначеність і заохочення авантюризму. «На платформі “Заграви” організації національних сил перевести не можна, – писав С. Петлюра в рецензії на публікації часопису. – Збудована на негачі і критиці дотеперішніх програм і тактик, пересякнута національною фразеологією і національним патосом, але не розвинена щодо позитивно-творчої програми організації національних сил, вона може виконувати підрядну роллю – роллю допінгу і імпульсу в ревізійній праці, а не ролю організатора національних “легіонів”, ролю первісного ферменту в цій праці, а не того цементу, що перетворює ці легіони в організовано-карні чинники національного життя»³⁵. Стрілецька Рада УСС взагалі засудила діяльність «Заграви», обізвавши її організаторів «доморослими слугами інтернаціонального фашизму»³⁶.

Однак серед галицької молоді заклики «Заграви» до продовження національної боротьби знайшли підтримку. У червні 1923 р. представник польської військової влади в Галичині ген. Л. Єджиєвський відзначав: «В хаосі, який наступив після рішення 14 березня, найактивніші і найбільш революційні одиниці з української молоді не зрадили своїм початковим ідеям і [...] не тільки залишилися вірними гаслам боротьби із “загарбниками”, а й зміцнили ці гасла. Тоді як старші [...] остаточно визнали, що “програли” і почали “переоцінювати цінності”, щоб прийти до концепції про початок “легальної боротьби” і тим самим “угоди з Польщею”, молодих така тактика підштовхнула до посилення націоналізму, “розпалювання ксенофобії до червоного” і підготовки боротьби з “чужинцями” на життя або смерть. З цих гасел, власне, вимальовується новий ідейний український (швидше всеукраїнський) напрям, виявом і осередком якого став тиж-

невик “Заграда”, видаваний офіційно д-ром Донцовим»³⁷. У квітні 1924 р. група, що згуртувалася довкола «Заграви», оголосила про створення Української партії національної роботи (УПНР). Є. Коновалець на цей час уже перебував за кордоном і не мав змоги активно впливати на діяльність новоствореної партії, хоча й покладав на неї великі надії. На його думку, саме УПНР мала відіграти роль політичного центру, здатного повести боротьбу за відновлення Української Держави. Однак блискучий публіцист Д. Донцов виявився поганим політиком і ще гіршим організатором. За кілька місяців партія розпалася через гострі внутрішні суперечності: більшість її членів в умовах польської окупації воліли займатися виключно легальною політичною діяльністю³⁸.

УВО тим часом також переживала гостру кризу. Все менше симпатизуючи більшовицькій орієнтації Є. Петрушевича, частина її провідного активу (сотники Ю. Головінський, О. Сенік-Грибівський та ін.) звернулася до Є. Коновальця з пропозицією повернутися до керівництва УВО. Поставивши умовою перехід на позиції соборності і цілковитий розрив з Є. Петрушевичем, Є. Коновалець у червні 1924 р. знову очолив організацію³⁹. Усунений від справ Я. Индишевський був змушений виїхати за кордон, замість нього провідником організаційної мережі в краю Є. Коновалець призначив сот. Ю. Головінського, колишнього командира 6-ї Равської бригади УГА – одного з найактивніших членів підпілля. Сам же Є. Коновалець надалі залишався в Данцігу, не ризикуючи наражатися на польські репресії. В другій половині 1924 р. група прихильників Є. Петрушевича, на чолі з референтом розвідки військової організації сот. Олександром Думіним, спробувала усунути Є. Коновальця з посади Начального команданта, але не мала успіху. В січні 1925 р. керівництво організації остаточно засудило орієнтацію на більшовицьку Росію і розірвало усі відносини з Є. Петрушевичем. Я. Индишевського, О. Думіна та інших прихильників галицького диктатора невдовзі було виключено з лав організації⁴⁰. Знекровлена

³⁷ Васюта І. *Політична історія Західної України (1918–1939 рр.)*. – С. 149.

³⁸ В. М. По конференції // *Розбудова нації*. – 1928. – Ч. 1. – С. 4; Кендій А. *Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр.* – С. 56.

³⁹ Мірчук П. *Нарис історії Організації Українських Націоналістів*. – Т. 1. – С. 40.

⁴⁰ Там само. – С. 40–41; Dumin O. *Prawda o Ukrainskiej Organizacji Wojskowej // Zeszyty historyczne*. – Paryż, 1974. – № 30. – S. 126–136.

³⁵ Петлюра С. *Статті, листи, документи*. – Т. II. – Нью-Йорк, 1979. – С. 421.

³⁶ *Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали*. – С. 153; ЦДАГО України. – Ф. 6. – Он. 1. – Спр. 11. – Арк. 32.

й поріділа після жорстоких репресій і затяжної внутрішньої кризи, УВО готувалася продовжувати національно-визвольну боротьбу власними силами. Головним її завданням Є. Коновалець вважав підготовку військових кадрів – основи національних збройних сил у разі початку антипольського повстання в Галичині.

Знадобилося кілька років, щоб підпільна військова мережа відновила свою діяльність у Галичині. «УВО є революційною організацією, якої основним завданням пропагувати думку загального революційного зриву українського народу із остаточною метою, створити власну національну самостійну і єдинену державу [...] – йшлося в одному з пропагандивних видань Організації. – УВО, що вважає себе носієм і спадкоємцем заповітів Великої Української Армії, не може й не сміє допустити до того, щоб грядущі події заскочили український народ непідготованим, як це мало місце в роках 1917–18. Українська Військова Організація, що поставила собі за завдання пропагувати загальнонаціональний зрив українського народу проти найманців, і як організація, що переводить конкретну підготовку цього зриву на західних українських землях, йде і мусить іти з усіма шарами народу й серед них поширювати свої ідеї. Для неї не можуть бути обоятними настрої мас, бо саме від тих настроїв залежить, як широкі маси будуть ставитися до займанця взагалі, зокрема ж, чи устремління УВО увінчаються в остаточному висліді успіхами чи ні»⁴¹. В іншому документі керівництво УВО наголошувало: «Українська Військова Організація має за свою мету у відповідний час повалити польську державу своїм повстанням як державу, яка не має рації існування в своїх теперішніх границях»⁴².

У другій половині 1920-х рр. лави військової організації в Галичині відчутно поповнились українською молоддю. Юнаки й дівчата, чие дитинство припало на буремні роки війни, на власні очі бачили короткочасне національне відродження та злигодні перших років окупації. Це було покоління, що палало бажанням продовжувати національно-визвольну боротьбу і виправити

страшну поразку своїх батьків. «Щодо молоді середніх шкіл по містах, то вона прямо захоплена революційними ідеями, а є навіть такі запалені голови, що хотіли б сей час піднімати революцію і клопіт маємо, щоб їх погамувати»⁴³, – відзначав сучасник. Молодь, яка вступала до УВО, прагнула негайно розпочати активні дії проти польських окупантів.

Легальна політична боротьба за відновлення Української Держави була у Польщі неможливою, тому в УВО не лишалося іншого шляху, окрім підпільно-революційного. Та якщо Є. Коновалець і його найближчі соратники вважали головним завданням організації підготовчу військову працю (в очікуванні нової європейської війни), то крайовий актив схилився до більш радикальних дій. Крайовий провідник сот. Ю. Головінський розумів підготовку «революційного зриву» передусім як перманентну боротьбу з окупантом, і вже невдовзі в Галичині розпочалися терористичні акти проти представників польської влади. У листопаді 1924 р. члени УВО вчинили невдалий замах на президента Польщі Станіслава Войцеховського під час його офіційного візиту до Львова. Натхненники й організатори подібних акцій прагнули не лише фізично знищити найголовніших ворогів українства, але й привернути увагу міжнародної спільноти до української справи. Також члени УВО активно здійснювали «експропріаційні акції», прагнучи таким чином підірвати авторитет окупаційної адміністрації та водночас забезпечити організацію додатковими коштами⁴⁴.

Є. Коновалець надзвичайно критично ставився до терористичних методів «крайовиків», але не міг запропонувати радикально налаштованій молоді нічого більш конструктивного. Не зарадили ситуації й кадрові зміни у складі Крайового проводу. Протягом 1926–1929 рр. посаду крайового провідника по черзі обіймали сот. Б. Гнатевич (ветеран УСС і УГА), полк. Р. Сушко (один із небагатьох січовиків, що вступили в УВО) і сот. О. Сенік-Грибівський (колишній старшина УГА). Проте нікому з них не вдалося «переорієнтувати» молодіжний актив УВО на військово-

⁴¹ УВО. Видання Пропагандивного відділу Української Військової Організації. – [Б.м.], 1929. – С. 15, 16.

⁴² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 4331. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2.

⁴³ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920–1928 рр. – С. 23.

⁴⁴ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – С. 28, 30–31.

організаційну діяльність. «У загальному можна схематично сказати, що старша революційна генерація – давні учасники визвольних змагань – не втративши динамізму, були мало схильні до радикалізації, – згадував сучасник. – Їхні безпосередні переемники були не менш динамічні, але вони були радикальніші, і між генераціями почали зарисовуватися конфлікти, які тим більше виявлялися, чим більше голосу здобувала молодша генерація»⁴⁵.

До того ж, у середині 1920-х рр. національно свідома молодь у Західній Україні дедалі більше захоплювалась ідеями націоналізму, що проголошував здобуття державної незалежності найвищою ціллю національно-визвольного руху. Як вважали апологети цих ідей, у нерівному двобої з поневолювачами не могло бути місця надто прискіпливому вибору засобів. Натхненник українського націоналізму Д. Донцов у праці «Націоналізм» (1926) пропагував культ волі та сили, відкидаючи навіть принцип демократизму в ім'я перемоги національної революції. Під впливом цих ідей в Галичині в середині 1920-х рр. почали виникати молодіжні націоналістичні осередки, що готувалися продовжувати боротьбу за здобуття соборної Української Держави. В 1926 р. вони об'єдналися в Союз української націоналістичної молоді (СУНМ)⁴⁶, члени якого тяжіли до «революційних» методів національної боротьби і рішуче відмовлялися від будь-яких форм легальної політичної діяльності⁴⁷.

Серед української військової еміграції також не бракувало прихильників націоналістичних ідей. Загалом, галичани були об'єднані Групою української національної молоді (ГУНМ), а наддніпрянці – Легією українських націоналістів (ЛУН)*. Обидві організації обстоювали ідею української соборності і відкидали

можливість примирення з польськими чи російськими окупантами⁴⁸. У програмних документах ЛУН відзначалося, що вибороти українську державність здатна «лише диктатура груп організованих українських націоналістів-патріотів, посідаючих державницькі тенденції»⁴⁹. Коли 1926 р. Головний отаман С. Петлюра трагічно загинув у Парижі від рук радянського агента, ЛУН виступила з ініціативою створити новий загальноемігрантський національний центр. Та оскільки правонаступник С. Петлюри на посаді Голови Директорії УНР А. Лівіцький категорично відхилив цю пропозицію, керівництво Легії вирішило розгорнути власну політичну діяльність⁵⁰. Уже на початку 1928 р. ЛУН і ГУНМ об'єдналися в Союз українських націоналістів.

Націоналістичні організації не підтримували політику еміграційних урядів УНР і ЗУНР, оскільки ті орієнтувались на допомогу чи то з боку Польщі, чи то з боку більшовицької Росії. Також на еміграції активно діяла група прихильників гетьмана Павла Скоропадського, але її члени закликали довірити кермо національного руху людині, яка одного разу вже показала себе прихильником «малоросійської» орієнтації. Натомість націоналістичні осередки прагнули створити нову політичну силу, здатну очолити роз'єднані українські сили і повести боротьбу за відновлення самостійної Української Держави.

Є. Коновалець уважно стежив за розгортанням націоналістичного руху. Непохитна віра в те, що національна держава є найвищою цінністю, цілком відповідала його політичним переконанням. До того ж, Є. Коновальцю, безумовно, імпонували військовий авторитаризм і відданість ідеї української соборності, притаманні націоналістичній ідеології. Саме тому вже невдовзі в нього з'явився намір об'єднати всі націоналістичні групи в одну політичну організацію. Щоправда, це виявилось нелегкою справою: хоча терористичну діяльність УВО, з якою в той час асоціювалось ім'я Є. Коновальця, й можна було трактувати в душі

⁴⁵ Янів В. Зустріч з полк. Євгеном Коновальцем на тлі настроїв доби // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 448.

⁴⁶ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – С. 55–56.

⁴⁷ Там само. – С. 57; Архів ОУН. – Студії та реферати членів ОУН. 1930-ті рр. – Арк. 104 – 141.

* Цю організацію інколи ще називають «Лігою українських націоналістів». Насправді ж термін «Легія» походить від латинського «legio», тому з погляду сучасної української мови назва організації мала би звучати «Леґіон українських націоналістів».

⁴⁸ Мельникович О. До історії УВО в Чехо-Словаччині // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 331–333; Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 380–388.

⁴⁹ Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. – С. 251.

⁵⁰ Там само. – С. 275, 277–280; Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу 1917–1966. – На чужині, 1966. – С. 90.

жертвості й самопосвяти, керівники націоналістичних осередків здебільшого не надто захоплювалися терором як засобом політичної боротьби. Негативу до іміджу керівника УВО додавали й чутки про співпрацю проводу Організації з німецькою розвідкою⁵¹. Знадобилося провести дві конференції (1927 і 1928), щоб підготувати ґрунт для об'єднання всіх націоналістичних груп. Перша конференція наголосила, що «на тлі великого румовища старих світоглядів, нав'язуючись до кращих традицій української історії, та головню недавньої збройної боротьби, формується новий світогляд і розвивається новий творчий чин. Цим процесом є рух українських націоналістів»⁵². Тоді ж було обрано Провід Українських Націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем.

Очоливши ПУН, Є. Коновалець усе більше дистанціювався від військової організації та її справ. На цей час уже було зрозуміло, що УВО не виправдала сподівань, пов'язаних з підготовкою національних військових кадрів. У 1928 р. Є. Коновалець з гіркістю писав на шпальтах націоналістичної преси: «Де в українськiм народі є ті, що підготовляють би збройну силу, яка в рішачий момент могла би здобути й закріпити українську державність? Де є ті, що зараз бодай теоретично опрацювали би план зорганізування імпровізованої збройної сили, що її завданням було би здобути українську державність, і план переходу від імпровізованої сили до регулярної армії, тобто сили, яка могла би вже закріпити здобуту державність і боронити її перед зазіханнями внутрішніх чи зовнішніх ворогів? Де є ті, що вже зараз могли би намічений план бодай частично переводити в життя? Я тверджу, що їх нема»⁵³.

На початку 1929 р. Союз української націоналістичної молоді й Союз українських націоналістів об'єдналися в Організацію Українських Націоналістів. Спершу планувалося, що новостворену організацію очолить відомий український публіцист Д. Андрієвський, але врешті-решт Головою Проводу ОУН було обрано Є. Коновальця, який в очах багатьох чвоїх сучасників, особли-

во спраглої героїки молоді, уособлював традиції національно-визвольної збройної боротьби. «На становище голови Проводу ОУН ЛУН підтримала кандидатуру полк. Є. Коновальця передусім тому, що він з усіх старшин армії УНР уособлював рівночасно фронтову боротьбу й революційне підпілля, фронтовика-воєяка й державного мужа-політика та віддзеркалював заховані у глибинах народних прошарів ідеологічні, політичні й національно-соціальні прагнення», – згадував один із членів націоналістичного активу⁵⁴.

Головною метою ОУН було проголошено встановлення незалежної соборної Української Держави на всіх етнічних українських землях. «Конгрес покликав до життя й чину єдину Організацію українських націоналістів, що має охопити всі існуючі націоналістичні групи, та ухвалив головні засади українського націоналізму, – йшлося в офіційному зверненні Установчого конгресу ОУН. – Маючи за свою мету відновлення, впорядкування, оборону та поширення Незалежної Соборної Української Національної Держави, українські націоналісти змагатимуть до зібрання творчих сил унутрі нації та до зміцнення її відпорности назовні. Тільки повне усунення всіх окупантів з українських земель відкриє можливості для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави»⁵⁵.

Тривалий час Є. Коновалець вважав, що боротьба ОУН за національну державу має розгортатися в царині політики. Головне завдання новоствореної організації він бачив у закладенні націоналістичних осередків та веденні підготовчої військової роботи серед молоді. Є. Коновалець у принципі допускав можливість легальної політичної праці на західноукраїнських землях, що вже на Установчому конгресі ОУН викликало заперечення з боку представників молодіжного націоналістичного активу. Наприклад, делегат СУНМ висловив переконаність, що «на західних землях укр[аїнські] націоналістичні організації мусять бути нелегальні»⁵⁶. Цю позицію поділяла більшість молодих націоналістів, які під впливом революційної романтики і в силу вікового

⁵¹ Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 373.

⁵² Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали. – Львів, 2006. – С. 19.

⁵³ Коновалець Є. Військовий вишкіл // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 7/8. – С. 263.

⁵⁴ Артюшенко Ю. Легія Українських Націоналістів. – С. 389.

⁵⁵ Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали. – С. 295.

⁵⁶ Там само. – С. 123.

максималізму тяжіли до революційно-терористичної діяльності, а не до політичної праці.

Однак Є. Коновалець неодноразово підкреслював, що не допустить, аби з «ОУН зробили другу Спілку (УВО. – М.К.)»⁵⁷. При цьому він відкидав можливість перетворення УВО на військову структуру ОУН. Як стверджував співредактор «Розбудови нації» Зенон Пеленський, 1929 р. Є. Коновалець бачив ОУН легальною масовою організацією і ніколи не згадував про можливість об'єднання її з УВО: «Навпаки, полк. Коновалець дав мені обов'язуюче доручення уникати в краю будь-яких ближчих контактів з УВО та не втручатися до її справ»⁵⁸. Невипадково в першому складі ПУН, окрім Є. Коновальця, не було жодного представника УВО (лише згодом Провід було доповнено кількома членами Начальної команди УВО)⁵⁹. Керівництво ОУН у цілому також поділяло нехіль до революційно-терористичних методів. Зокрема, секретар ПУН В. Мартинець писав Є. Коновальцю у квітні 1930 р.: «Дальше я є за безслівним відмежуванням акції Спілки та її людей від ОУН, а за всякі балачки про революційні акти між членами ОУН треба валити безапеляційно в морду [...] Треба стати на принцип: хто хоче робити атентати (не балакати про них), хай виступає з ОУН та вступає до Спілки; в ОУН ніяких балачок про Спілку, акти і т.д. не може бути»⁶⁰.

Натомість крайовий актив УВО і націоналістична молодь, не втаємничені у задуми Проводу, очікували, що ОУН піде саме революційно-терористичним шляхом. «Переважає частина членів націоналістичних організацій і УВО, зокрема, молодшого покоління й молоді на батьківщині, вважала, що ОУН повинна бути

на зразок УВО нелегальною революційно-політичною організацією, в яку УВО мала б включитися як її військово-бойове «рамено», – згадував голова ГУНМ Осип Бойдуник⁶¹. «Саме перетворення націоналістичних груп у клітини нової організації, ОУН, викликало ще більший підйом і сподівання самовияву в близьких революційних чинах, від яких молоді кадри були спинювані в довгому підготовно-вишкільному періоді, – писав згодом член Проводу СУНМ С. Ленкавський. – Довше спинювання активних виявів загрожувало викликати розчарування серед активу молоді й юнацтва до новозаснованої ОУН або довести до виломів з карбів дисципліни в бік індивідуально ініційованих анархічних спроб. У крайових націоналістичних кадрах – як у низових, так і в провідних – заснування ОУН, очолення її полк. Є. Коновальцем і спрямування її на близький до УВО революційний шлях відчувалося як радісне зрушення вперед з тупцювання на місці, як зворот до довгожданих планових чинів, але не як переназвання вже існуючого новою назвою, як траплялося подекуди в закордонних націоналістичних групах»⁶².

Такі настрої викликали неприховане роздратування в Є. Коновальця та його найближчого оточення. У квітні 1930 р. Голова ПУН писав В. Мартинцю: «Всі чекали від ОУН чого-небудь й це дійсно була власне справа політичної організації [...] Зате зле є, що справа вийшла на широкий форум в краю та що взагалі в краю вже від довшого часу мішають справу Спілки з ОУН, й то найменш до того відповідні люди ("хлопці")»⁶³. Але час минав, а розгорнути активну політичну діяльність націоналістичні осередки не спромагались. Уже в травні 1930 р. Є. Коновалець був змушений констатувати, що ОУН «не виявляє на ділі такої активності, якої можна було б від неї надіятися [...] діяльність ОУН не стоїть в ніякій пропорції до цих шумних і сильних кличів, які ОУН висуває [...] Інакше кажучи, в діяльності ОУН

⁵⁷ Кентій А. Нариси з історії Організації Українських Націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – С. 62.

⁵⁸ Пеленський З. Між двома конечностями // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 521.

⁵⁹ З одинадцяти членів Проводу Українських Націоналістів, обраних на Установчому з'їзді ОУН, лише один представляв УВО (Є. Коновалець), шестеро – ЛУН (М. Сціборський, В. Мартинець, Д. Демчук, Л. Костарів, П. Кожевников, Я. Моралевич), один – ГУНМ (Ю. Вассян), а ще троє взагалі не належали до УВО чи націоналістичного руху (Д. Андрієвський, М. Капустянський, М. Кушнір).

⁶⁰ Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930 (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця). – К., 2003 – С. 85.

⁶¹ Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів. – С. 375.

⁶² Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-й Конгрес // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 425.

⁶³ Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» – С. 95.

* Ідеться про крайовий актив УВО.

можна часто-густо побачити значну диспропорцію між словом та чином»⁶⁴.

Тим часом крайовий актив УВО охоче підтримав ідею входу до лав новоствореної організації. Зокрема, з'їзд членів Верховної команди УВО (8–11 червня 1930) ствердив «корисність і доцільність зв'язку Спілки з Організацією Українських Націоналістів і доручив ВК вести акцію в напрямку поширення і скріплення Організації Українських Націоналістів»⁶⁵. Не в змозі виробити чіткий план діяльності ОУН, Є. Коновалець під тиском «крайовиків» був змушений піти на поступки: загальне керівництво політичною і військовою працею доручалося ОУН, а безпосередня бойова діяльність покладалася на УВО⁶⁶. Оскільки провідник ОУН на західноукраїнських землях, журналіст З. Пеленський не зміг знайти спільну мову з крайовим активом, у червні 1930 р. Є. Коновальцю довелося замінити його на цій посаді досвідченим «бойовиком» Ю. Головінським, якого водночас було призначено Начальним командантом УВО. Фактично це означало злиття двох організацій. І хоча вже невдовзі Ю. Головінський загинув від рук польської поліції, надалі крайових провідників ОУН призначали саме з представників молодшого покоління, а активісти військової організації автоматично стали вважатися членами ОУН. «Наслідком такого стану було те, що процес влиття УВО в ОУН дуже прискорився, – згадував З. Кшиш. – Ще якийсь час зберігалася назовні фірма УВО, але тільки в її Начальній Команді, ще видавався орган УВО “Сурма”, але фактично УВО, як організація з окремим членством у терені, з окремими провідниками на місцях і з окремими завданнями – перестала існувати. Ввесь її активний людський матеріал, всі фінансові й матеріальні ресурси, всі зв'язки на місцях, сховища зброї тощо перейшли до рук ОУН»⁶⁷. Відповідно, революційно-терористична боротьба проти польської влади стала головним напрямком діяльності ОУН на західноукраїнських землях.

⁶⁴ Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» – С. 18.

⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 343. – Арк. 2.

⁶⁶ Кшиш З. Так перо пише... Вибрані статті. – Торонто, [Б. д.]. – С. 6.

⁶⁷ Там само. – С. 7.

1930 р., у відповідь на терор УВО й «саботажну акцію» в Галичині, польська влада вдалась до «пацифікації» – масових репресій проти українського населення. Багатьох українських громадсько-політичних діячів було заарештовано, а національно-культурні установи ліквідовано. Жертвами брутального свавілля карателів стали десятки тисяч мирних жителів. Однак дії адміністрації лише посилювали антипольські настрої: «Пацифікація спричинилася до того, що радикалізація, яка доти обмежувалася, здебільшого, до вузького ще тільки гурта молоді (насамперед, студентів і учнів вищих гімназійних клас), огорнула широкі верстви селян і робітників. До найсвятішої любові до свого долучилася тепер ще глибока ненависть до чужого»⁶⁸. Політичні партії, що виступали за порозуміння з польською владою, втрачали вплив на громадськість, натомість усе більшу підтримку мали заклики до боротьби з окупантом. Страта кількох молодих бойовиків ОУН, схоплених поліцією наприкінці 1932 р. під час чергової експропріаційної акції, викликала величезний резонанс у галицькому суспільстві. Загиблих визнали як національних героїв⁶⁹.

З. Кшиш згадував, що на початку 1930-х рр., «коли ПУН став одночасно виразником впливу УВО, відпала потреба утримувати в Краю двоїтий організаційний стан»⁷⁰. Однак, незважаючи на очевидну невдачу чергової спроби створити суто політичну організацію, Є. Коновалець і більшість членів ПУН усе ж вважали необхідним бодай формально відмежувати ОУН від терористичних акцій. Тому назву «УВО» було вирішено використовувати, щоб ввести в оману польську поліцію і створити враження про непричетність ОУН до бойової діяльності.

⁶⁸ Янів В. Зустріч з полк. Євгеном Коновальцем на тлі настроїв доби // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 451.

⁶⁹ Напередодні цих подій Є. Коновалець доручив Крайовій ексекутиві ОУН на Західних Українських Землях підготувати «акцію», що могла би мати розголос серед української діаспори (і таким чином підштовхнути її до активнішого фінансування діяльності ОУН). На жаль, не збереглися вказівки Є. Коновальця щодо характеру майбутньої акції. Уже після невдалого «ексу» Є. Коновалець, висловлюючи в листі до фінансового референта ПУН О. Сеніка обурення вкрай незадовільною організацією проведеної акції, писав про «виразне невиконання доручень, що їх Ви дали Крайовій ексекутиві в імені проводу Організації» (див.: Кшиш З. Варшавський процес на підложі польсько-українських відносин тієї доби. – Торонто, 1986. – Т. 1. – С. 147, 195).

⁷⁰ Там само. – С. 131.

1932 р. Є. Коновалець писав керівнику політичної референтури ПУН Д. Андрієвському: «В принципі я з Вами згідний, що ОУН, як суто політична організація і як така, що працює відповідно до відносин і обставин або зовсім конспіративно, або навіть легально, не може себе явно зв'язувати з терористичною акцією. Про те ми мали вже нагоду не раз говорити і, мабуть, в тому напрямку між усіма членами існує повна однозгідність, що ПУН не може признаватися до будь-яких терористичних актів, які мали чи будуть мати місце на поодиноких окупованих українських землях, хоч би вони навіть були виконані членами ОУН чи симпатиками»⁷¹. На Берлінській конференції ОУН (червень 1933) Є. Коновалець більш докладно висловив свою позицію, яку один з учасників засідання передав так: «На його думку, ОУН – це політична організація підпільного та масового характеру, і такий характер організації виключає стосування терору як засобу боротьби. Акції бойові (а не терористичні) допускаються тільки як самооборонні акції перед поліційним терором. Їхній оборонний характер дає їм ту моральну базу, яка необхідна для забезпечення існування та дальшого росту підпілля. Останні бойові акції ОУН були радше акціями нічим не виправданого терору з фатальними наслідками для ОУН»⁷². Коли ж присутні на конференції крайовий провідник С. Бандера і його сподвижник І. Габрусевич спробували опонувати Є. Коновальцю, голова ПУН заявив: «Жити в переконанні, що підпільно-революційна боротьба вичерпує всі можливості боротьби за державність, – дуже небезпечна ілюзія»⁷³.

Однак представники крайового активу вважали інакше. На їхнє переконання, саме революційно-терористична діяльність ОУН була найкраще свідчила про те, що західноукраїнські землі не скорилися польській владі. Крім того, терористичні акції антагонізували відносини між населенням і окупантом, а вжиті у відповідь репресії лише сприяли поширенню української національної свідомості. Завдяки героїці збройної боротьби й жертво-

ності молодих революціонерів уже на середину 1930-х рр. ОУН мала значний авторитет і підтримку серед населення Західної України. І саме цей авторитет дозволяв керманічам ОУН виступати на міжнародній арені від імені поневоленого українського народу, вести переговори з урядами інших держав про співпрацю і підтримку національно-визвольного руху.

Керівництво крайової організації ОУН, зважаючи на нехоть Є. Коновальця до терористичних акцій, усе менше погоджувало свою бойову діяльність із Проводом. Нерідко члени ПУН дізнавалися про чергову акцію лише з часописів. Наприклад, цілковитою несподіванкою для Є. Коновальця стало вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького 1934 р.⁷⁴ Серед інших жертв терористичних акцій були співробітник радянського консульства у Львові, вбитий у помсту за організований більшовиками на Наддніпрянщині голодомор 1932–1933 рр., директор Української академічної гімназії у Львові І. Бабій, звинувачений у зв'язках з поліцією, та ін. А. Мельник згадував, що на ґрунті різного ставлення до терористичних акцій у відносинах між Є. Коновальцем і крайовим проводом «виринали щоразу більші і більші труднощі»⁷⁵.

Розбіжностей між ПУН і керівництвом крайової організації не розголошували серед активу та громадськості. Однак вони зберігалися впродовж усього існування ОУН, і це Є. Коновалець усвідомлював особливо болісно. У 1932 р. голова ПУН писав у листі до одного зі своїх соратників: «Ми заініціювали організований націоналістичний рух, ми допомогли йому оформитись, ми даємо йому ще й тепер ін'єкції, але ми його не ведемо. У мене теж починають родитися сумніви, чи нам його теж, помимо нашої найліпшої волі, пощастить повести. Не виключене, що з розвитком того руху, його провід нам хтось вирве і поведе далі. На Великій Україні той рух розвивається без найменшого нашого безпосереднього впливу, але посередній вплив на оформлювання того руху ми безперечно маємо. На Західних Землях той рух

⁷¹ *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 2. – Ч. 2. – К., 2007. – С. 451.*

⁷² *Врецьона Є. Мої зустрічі з Полковником // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 476.*

⁷³ *Там само. – С. 478–479.*

⁷⁴ *Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – С. 124; Янів В. Зустріч з полк. Євгеном Коновальцем на тлі настроїв доби. – С. 464.*

⁷⁵ *Мельник А. Дві зустрічі з Коновальцем // Життя і смерть полковника Коновальця. Документи, матеріали, спогади, щоденники, листи, фотографії. – Львів, 1993. – С. 48.*

виявляє більше радикальні тенденції, ніж це декому з нас бажане. Не виключене, що ми вже в недалекому часі опинимося супроти того руху в ролі батьків, без вирішального впливу на його дальший розвій [...] Молодий націоналістичний рух на Західних Землях нас не толерує, я певний, одначе, що з його скріпленням і внутрішнім оформленням він, коли ми не намагатимемось знайти спільну мову, витворить свій власний провід»⁷⁶.

Допоки Організацію очолював авторитетний серед рядового активу лідер, якого вважали спадкоємцем традицій визвольної боротьби 1917–1921 рр., внутрішні суперечності між різними поколіннями націоналістів ще вдавалося стримувати. Особисті риси Є. Коновальця, його вміння уникати конфліктів і політичний такт сприяли тимчасовому залагодженню внутрішніх протиріч. «Полковник Євген Коновалець вмів злагоднювати ситуації безпосередністю завдяки своїй вдачі і хистові підходити і з'ясовувати в кожній справі ще й іншу сторінку медалі. Це важливо підкреслити, коли зважити, що полковник любив молодих націоналістів, хотів часто з ними зустрічатись і слухати їх думок і поглядів на різні теми, зокрема щодо рідних земель», – згадував один з активістів ОУН⁷⁷. Щоправда, за деякими даними, окремі члени крайової організації вже на початку 1938 р. готувались усунути Є. Коновальця від керівництва ОУН⁷⁸.

Події, що розгорнулись у націоналістичному таборі напередодні Другої світової війни, остаточно вирішили долю ОУН. 23 травня 1938 р. внаслідок замаху, організованого радянськими спецслужбами, в Роттердамі загинув Є. Коновалець⁷⁹. Трагічна смерть провідника ОУН призвела до кризи його правонаступників. Улітку 1939 р. головою ПУН було обрано полк. А. Мельника, давнього товариша і бойового соратника Є. Коновальця, який після звільнення з польської в'язниці мешкав у Галичині. Проте А. Мельник уже понад десятиліття не мав жодного стосунку до націоналістичного руху і погано орієнтувався у справах ОУН. Зі

смертю Є. Коновальця провідні активісти крайової організації, які протягом років тримали на собі головний тягар підпільної боротьби, більше не мали бажання підпорядковуватися людям, які не поділяли їхніх поглядів на стратегію націоналістичного руху. Коли у вересні 1939 р. Польщу окупувала нацистська Німеччина, ув'язнені лідери «крайовиків» опинились на волі. На початку 1940 р. крайові активісти сформуваали т. зв. Революційний провід ОУН на чолі з С. Бандерою, який відмовив ПУН у праві керувати організацією. «Фактична керма Організації Українських Націоналістів за кордоном опинилася в руках людей, що зле сповняють завдання проводу Української Національної Революції, не здійснюють її основних напрямних, нехтують націоналістичними методами праці та зобов'язуючими революціонерів засадами внутрішньо-організаційного взаємовідношення і співпраці, – йшлося в заяві Революційного проводу. – Провідний актив Організації Українських Націоналістів передусім з рідних земель виступив перед головою Проводу Українських Націоналістів з ініціативою зміни цього стану, щоб уможливити здійснювання націоналістичних, революційних засад і методів, згідних з актуальними вимогами історичного моменту в цілій діяльності організації»⁸⁰. Але переговори були невдалими: А. Мельник відмовився визнати Революційний провід і піти на кадрові призначення в ПУН, як того домагався С. Бандера. Таким чином на початку Другої світової війни розкол серед українських націоналістів став дійсністю. В 1941 р. Провід і крайова мережа ОУН остаточно перетворилися на дві окремі націоналістичні організації.

Молодим націоналістичним кадрам, які прагнули будь-що продовжувати національну боротьбу, судилося перебрати провідну роль в українському визвольному русі в часи Другої світової війни. Саме Революційна ОУН стала тією силою, що у воєнному лихолітті очолила збройний опір українського народу іноземним загарбникам. Старшому поколінню націоналістів, ветеранам визвольних змагань 1917–1921 рр., довелося задовольнятися значно скромнішою роллю у військово-політичній діяльності, а зго-

⁷⁶ *Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 453.*

⁷⁷ *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. Документи і матеріали. – С. 330.*

⁷⁸ *Архів ОУН в Києві. – Листування в справі замаху на Є. Коновальця. – Лист Я. Лімницького від 20 березня 1939 р. – Арк. 8.*

⁷⁹ *Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. – С. 125.*

⁸⁰ *Акт з 10 лютого 1940 року // Непогасний огонь віри. Збірник на пошану полковника Андрія Мельника, голови Проводу Українських Націоналістів. – Париж, 1974. – С. 666.*

дом остаточно відійти на узбіччя визвольного руху. Зрештою, подібне неодноразово спостерігалось в історії. «Найчастіше та частина суспільства, яка найбільше відзначилася в разі одного виклику, зазнає очевидної невдачі у спробах дати ради наступному», – відзначав видатний британський історик А. Тойнбі⁸¹. Однак, незважаючи на всі політичні та ідеологічні розбіжності, саме попередній етап визвольної боротьби значною мірою надихнув наступне покоління українців на її продовження.

Микола Посівнич

БОЙОВІ АКЦІЇ ОУН У 1929–1939 РОКАХ

В умовах шовіністичної політики окупаційної влади поневолені нації зазвичай рятуються за допомогою організованих форм націоналізму. Створення українських національно-визвольних організацій у ХХ ст., зокрема Організації Українських Націоналістів (ОУН), не було винятком із цього правила¹.

Дотримуючись засад суворої конспірації та організаційної дисципліни, ОУН використовувала різні методи боротьби: політичні демонстрації і протести, страйки, бойкот польських товарів, проведення «шкільних акцій» тощо. Найдієвішим засобом, на думку самих оунівців, була збройна боротьба. Основні заходи ОУН – замах на одіозних представників польської державної адміністрації – проводилися відповідно до принципів, які 1929 р. були опубліковані в газеті «Сурма»². Зокрема, Організація використовувала революційний терор як засіб самооборони, він мав стати найстрашнішою зброєю в руках підпілля. Але водночас це був її остаточний і найсильніший аргумент у час, коли всі інші аргументи вже вичерпано. На думку оунівців, революційний терор мав моральне виправдання ще й тому, що був, по суті, адекватною відповіддю на насильство окупанта. Безперечно, це був ослабкий засіб для усунення польської влади, але дієвий, щоб досягнути цілі самооборони. Політичне значення революційного терору полягало в тому, що він створював напругу, яка перешкоджала закріпленню окупаційної влади. Він підривав авторитет і силу ворожої держави, зміцнював упевненість і надії поневолених мас. Революційний терор був для ОУН також одним із засобів агітації серед:

а) українського суспільства, спонукаючи маси до політичного самоусвідомлення;

б) громадськості ворога, чинячи на неї психологічний тиск, який мав би переконати, що український народ веде постійну боротьбу проти окупаційної політики Польщі;

¹ Дашкевич Я. *Нація та націоналізм: історіографічні проблеми й історіографічні висновки* // *Україна в минулому*. – Київ; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 183–185.

² *Терор – як засіб самооборони* // *Сурма*. – 1929. – № 16.

⁸¹ Тойнбі А. *Дослідження історії*. – Т. 1. – Київ, 1995. – С. 304.